

MEMLÜKLARDA DEVLET YÖNETİMİ VE BÜROKRASI

Samira Kortantamer

Ortaçağda önemli devletler arasında yer alan Memlûklar 1250-1517 arasında Mısır ve Suriye'de hüküm sürdüler. Adlarının belirttiği gibi kölemenlikten hükümdarlığa kadar yükselen Memlûkların tarihi orijinal ve ilgi çekicidir. Abbâsi devletinin son bulmasından sonra İslam âleminde siyasi, ticarî ve kültürel bakımdan önemli bir rol oynayan Memlûkların gelişmiş bir devlet teşkilâtı vardı. Memlûklar daha önceki devletlerin teşkilâtlarından - Eyyûbiler, Büyük Selçuklular gibi — istifade etmişlerse de, bazı değişiklikler yaparak devlet yapılarına kendi damgalarını basmışlardır.

Memlûk devlet yapısını incelemeden önce Memlûk devletinin karakteri ile ilgili önemli bir noktayı vurgulamak gerekir. Memlûk devlet idaresi, memlûklardan oluştuğu için askeri bir idare idi. Bundan dolayı devlette idarî ve askeri mevkiler, asker olan memlûk emirlerin ellerinde bulunuyordu.

Memlûk devletinin, kendi tabirleriyle «ad-Diyâra'l-Misriyye ve'l-Memâlika's-Şâmiyye», başında sultan yer alırdı. Selefleri olan Eyyûbiler gibi Memlûklar da aynı topraklarda hüküm sürdükleri halde sultanlık ve hanedan bakımından önemli farklar gösterdiler. Bir hanedan teşkil eden Eyyûbiler zamanında bölgelerin idaresi Eyyûbi hanedanını fertleri arasında bölüşülmüştü. Memlûklarda ise bir hanedan oluşmadığı için toprak bütünlüğü korunmuştu ve bölgelerin idaresi sultanın doğrudan yönetimi altındaydı (1).

Memlûklarda saltanat, veraset prensibine dayanmadığından, tahta çıkmak için değişik bir yol izlenirdi. Sultan genellikle seçimle başa geçerci. Askerî hizmetlerde veya saray hizmetlerinde yetişip emirliğe yükselen en nüfuzlu, mevki esahibi emirler aralarından bi-

(1) Bir istisna ile, Memlûk eyaletlerinin yönetiminin başında nâibler bulunurken, Hama'yı 742/1341 yılına kadar Eyyûbi sülâlesinden olanlar «melik» ünvanını taşıyarak yönetmişlerdi. Aralarında en ünlüsü tarihçi olan Ebu'l-Fidâ'dır.

rini sultan seçip ilan ederlerdi. Bazan güçlü bir emir, öbür emirlerin ve saray memluklarının ittifakı ile sultanı devirip kendisi tahta otururdu, 1279'da Kalâvûn'un Baybars'ın çocuk yaştaki oğlu al-Âdil Salâmîş'a yaptığı gibi. Bazan bir emir gurubu sultanı tahttan indirip kendi liderlerini sultan ilan ederlerdi., sözgelîşi 1296'da al-Âdil-Kitbuga'nın yerine Lâcîn'in sultan yapılîşı gibi.

Hükümdar seçiminde veraset prensibi uygulanmıyor idiye de bazı sultanlar oğullarını veliahd tayin ederlerdi. Böyleleri tahta çıkışlarında çoğu zaman uzun süre hüküm süremezler, yerlerine büyük emirlerden birisi sultan ilân edilirdi. Bahri Memlûklarının (1250-1382) sultan listesine bakıldığı zaman tahta geçmede veraset prensibinin ağır bastığı görülür: Baybars'tan (1260—1277) sonra iki oğlu Berke (1277-1279) ve Sulâmîş (1279), Kalâvûn'dan (1279-1290) sonra oğulları Halîla'l-Eşref (1290-1293) ve an-Nâsir aralıklarla üç defa tahta çıktılar: 1293-1294, 1298-1308, 1309-1341. An-Nâsir'dan sonra dokuz oğlu ve üç torunu tahta çıkmışlardı, yani Kalâvûn'un soyundan dört nesil Memlûk sultanlığını ele geçirdi. Bu sultanların arasında ancak Halîl Eşref babası Kalâvûn ve Ebû Bekir (1340-1341) babası an-Nâsir tarafından veliaht olarak tayin edilmişlerdir. Öbür sultanlar büyük emirler tarafından seçilmişlerdi ve ipler genellikle perde arkasında bulunan büyük emirlerin ellerindeydi(2).

Bahri Memlûklarının aksine Burci Memlûklarında (1382-1517) hanedan pek az görülür(3). Onlarda sultanlar genellikle büyük emirlerin arasından seçilirlerdi ve yönetim çoğu zaman onların, yani bir askerî oligarşinin ellerindeydi(4).

(2) Örnek olarak an-Nâsir'in ölümünden sonraki tahta çıkışları ve büyük emirlerin perde arkasındaki iktidar kavgalarıyla entrikaları gösterilebilir, bkz. Barbara Schaefer: *Beitraege zur mamlukischen Historiographie nach dem Tode al-Malika'n-Nâsirs. Mit einer Teiledition der Chronik Şamşa'd-Dîn aş Şugais*, Islamkundliche Untersuchungen Band 15. Freiburg 1971, s. 60—98.

(3) Hatta Sanley Lane-Poole, müslüman hanedanların listelerini içeren kitabında (*The Mohammadan Dynasties*, Paris 1925, s. 83) Burci Mamlûklarda bir aile nadiren iki sultandan fazla çıkardığı için onların şecerelerini vermeyi gereksiz bulur.

(4) Memlûk sultanını seçimi, yetkisi ve rolü ile ilgili bilgiler için bkz. P.M. Holt: «The Position and Power of the Mamluk Sultan», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XXXVIII (1975, s. 237-249.

Memlûk sultanları selefleri olan Eyyübiler gibi «melik» ünvanını kullandılar. Eyyübilerde sülaleden olan kişiler hükümdar olmasalar da «melik» ünvanını kullanırken, Memlûklarda bu unvan ancak sultana aitti. «Melik» ünvanı ile birlikte sultanlar lakaplar da alarlardı, al-Malika'z-Zâhir (Baybars), el Melika'l-Muzaffer (Kutuz) ve el-Melika'l-Mansûr (Kalâvûn) gibi. Veliâht olarak veya seçilerek hükümdarlığı elde eden emirin saltanatının meşruiyet kazanması için hem halifenin ahdnamesi, hem de büyük emirlerin biatı, yani bağlılık yemini gerekiyordu. Eyyübi sultanları ve ilk Memlûk sultanları Bağdat'taki Abbâsi halifesi tarafından tasdik edilirdi. Moğolların Bağdat'ı almaları ve Abbâsi hilâfetinin son bulmasından sonra Baybars, Abbâsi hilâfetini Mısır'da tekrar kurdu. Baybars 1261 yılında yeni Abbâsi halifesine biat ettikten sonra, halife müslüman ülkelerinin hakimiyetini ona devretti ve saltanatını meşru kıldı. Halifenin Baybars'a verdiği ahdnâme Mısır, Suriye, Diyarbekir, Hicaz, Yemen ve Irak'ta (Fırat'ın geçtiği topraklarda) halka okundu. Memlûkların ellerinde bulunmayan toprakları saymakla Baybarsın, Eyyübiler gibi yalnız Mısır ve Suriye'nin değil, bütün İslam âleminin sultanı olduğu vurgulamak isteniyordu. Baybars zamanında başlayan saltanat merasimleri sonradan gelen Memlûk sultanlarının devirlerinde de aynı biçimde devam etti.

Yeni bir sultanın cûlus merasiminde emirler ve kadılar hazır bulunmaktaydılar. Halife tören sırasında sultana siyah bir hil'at (al-hil'a al—halifetiyye) siyah bir emâme giydirir ve beline kılıç bağlardı. Halifenin yazdığı saltanat menşuru veya ahdnâmesi sirkâtibi tarafından okunurdu. Halife, menşuru imzaladıktan sonra dört mezhâb akdısı da şahit olarak imzalarını atarlardı(5). Halife tarafından sultan ilan edilen hükümdarın saltanatı böylece meşruiyet kazanırdı. Tahta çıkma merasiminden sonra genellikle sultanın başkente yaptığı geçit töreni (mevkib) yer alırdı. Geçitte sultandan başka herkes yürürdü. Sultanın önünde giden emirler saltanat şiarlarından(6) olan gâşiye'yi(7) (at haşası) taşırlardı ve büyük emirlerden

(5) Memlûk sultanlarının cûlus merasimi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı: *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s. 301—306.

(6) Memlûk sultanlarının saltanat şiarları şunlardı: Taht (seriru'l-mülk), hünkar mahfili (maksûre), at haşası (gâşiye), tırâz denilen üst giysi, şemsiye (el—kubbe ve't—teyr veya mizalle veya çetr), rakaba (atın boynuna sarılan sarı ipekten boyunluk), çifte denilen yedek atlar, çavuşlar, bayraklar, çadır (vutâk) ve bando takımı. Sultanın bayrakları, çadır ve tabilhane hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı: *Osmanlı Devleti*, s. 314—316.

(7) Gâşiye hakkında bkz. M.E. Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks de*

biri sultanın başının üzerine el kubbe ve't-teyr(8) denilen şemsiyeyi tutardı. Saltanat şiarlarından olan rakaba (atın boyunluğu), bayraklar, şemsiye ve çavuşların(9) giysileri Memlûkların rengi olan sarı renkteydi. Resmigeçitten sonra, yeni sultan tahta geçişi dolayısıyla büyük bir ziyafet (simât) verirdi. Bu törenlerden sonra sultanın adı hutbede halifeninki ile beraber okunmaya başlardı.

Tahta çıkan Memlûk sultanının ordunun başı olarak iki görevi vardı: Hem orduyu yönetmek hem de düşmanlara karşı savaşmak ve halifenin temsilcisi olarak müslüman topraklarını kafirlerden korumak. Memlûkların ilk elli senelik saltanatlarında Haçlı ve Moğol tehlikesinden dolayı, sultanın bu rolü ağır basıyordu, nitekim ilk sultanlar, Aybek, Baybars, Kalâvûn ve al-Eşref Halil gibi yetenekli komutanlardı ve dışardan gelen tehlikelere başarı ile karşı koydular.

Sultan ordu komutası dışında devlet teşkilatının başı olarak görev yapardı. Sultanın bu rolü, Memlûk devleti Haçlı ve Moğol tehlikesinden kurtulduktan ve daha istikrarlı bir devreye girdikten sonra ağırlık kazanmaya başladı. Bu gelişme an-Nâsir Muhammed b. Kalâvûn'un üçüncü defa tahta oturuşunda (1310-1341) görüldü. Sultan, Memlûklardan, yerli halk ve göçebelerden oluşan tebası için mutlak bir hükümdardı. Şeriat her müslüman gibi onun için de geçerli idi; ama sultan onu aşabiliyordu; çünkü dini mevkilerin en üst kademelerinde bulunan halife ve dört mezhebin kadıları sultana bağlı olduklarından onun isteklerine boyun eğmekteydiler.

Sultan, devlet vazifelerini yerine getirmek için genellikle ika-metgâhı olan Kalatü'l—Cebel(10) Eyvanında(11) haftanın belirli gün-

l'EgyPte, 2 cild, Paris 1837—1845, cild I/I, s. 3.

(8) El-kubbe ve't-teyr veya mizalle veya çetr denilen şemsiyenin orta yerinde kanatlarını açmış bir kuş bulunurdu.

(9) Saltanat şiarından sayılan çavuşlar çok cesur dört askerden oluşup resmî geçitlerde sultanın önünde yürüyerek şarkı söylerlerdi, bkz. Quatremère, *Histoire*, c. I/I, s. 136 ve Uzunçarşılı: *Osmanlı Devleti*, s. 307.

(10) Kahire'de Salaheddin tarafından yaptırılan kale hakkına ayrıntılı bilgi için bkz. P. Casanova: *Histoire et Description de la Citadelle du Caire*, Mémoires publiés par les Membres de la Mission Archéologique Française au Caire, cild 6, Paris 1897, s. 509—781; kalenin eskizi için bkz. W. Popper: *Egypt and Syria under the Circassian Sultan s. 1382-1468 A.D. Systematic Notes to İbn Taghri Birdi's Chronicle*, University of California Publications in Semitic Philology, c. 15 ve 16, Berkeley/California 1955—57, harita no 7.

(11) Eyvan'da davalara da bakıldığı için dara'l-adlı olarak da adlandırılırdı.

lerinde oturup dava dinlerdi. Aynı yerde yabancı elçileri de kabul eder ve iktaları dağıtırdı. Sultan, barış veya savaş hakkında karar veremediği zaman; veya başka devlet problemleri çıktığında, danışmak için meclise's-saltanayı toplatırdı. Devletin üst kademelerinde yer alan kişilerden oluşan bu meclisin gündemi emir tarafından meclise bildirilirdi; el-muşir(12) de sultanın yerinde konuşurdu.

Memlûklarda, sultan devletin başında olduğu halde, İslam âleminin lideri —ismen de olsa— halifeydi. 1258 yılında Moğolların Bağdat'ı almalarıyla ve Hülagu Han'ın, al—Musta'sım Billâh'ı öldürmesiyle Abbâsi hilafeti son bulmuştu. Peygamberin ölümünden sonra altı asır boyunca devam eden hilâfet müessesesinin birdenbire yok olması İslam âleminde bir boşluk yaratıp şok etkisi yaptı. Daha önce Abbâsi halifelerinin siyasi gücü azaldıysa da —hele Buveyh oğulları ve Büyük Selçuklular zamanında— İslam âleminde gene de mevkilerinin taşıdığı anlamdan dolayı, ümmetin hem siyâsi, hem de dinî lideri olarak, belli bir rol oynamışlardır. Büveyhoğulları, Selçuklu sultanları ve başka sultanlar hükümdarlıklarının meşruiyeti için halifenin tasdikine muhtaçtılar. Akıllı ve yetenekli Baybars bu yüzden Mısır'da ikinci bir Abbâsi hilâfeti kurdu.

Baybars Sultan Kutuz'u öldürüp kendini hükümdar ilan ettikten sonra kendi yerini hem Mısır'da Eyyübilere karşı, hem de bütün İslâm âleminde kuvvetlendirmek için Moğollardan kaçabilen, son Abbâsi halifesinin amcası olan el-Mustansır Billâh'ı Kahire'de kabul etti. Baybars onun Abbâsi soyundan gelip gelmediğini tetkik ettirdikten sonra ona biat ederek onu 1261 yılında halife ilan etti. Halife de de Baybars'a hilat giydirecek, onun beklediği ahdnâmeyi verdi. Halife bu belgede sultana «Kâsimu emirü'l-mü'minin» (13) ünvanını vererek, bütün haklarını devretti.

Ayrıntılı bir tasvir için bkz. Casanova, *Citadelle*, s. 529; ayrıca P. Holt: «The Sturcture of Governmentin'in the Mamluk Sultanate» *The Eastern Mediterranean Lands'in the period of the Crusadas*, Warminster 1977, s. 48-51.

(12) Muşir veya muşiru'd-devle tecrübeli ve güvenilir kişilerin arasından seçilirdi. Mecliste bir konu tartışıldığı zaman sultanın düşüncelerini veya itirazlarını muşir yapardı. Sultanın fikirlerine karşı birşey söylemek isteyenler böylece çekinmeden muşire cevap verebilirlerdi; çünkü sultana muhatap olmazlardı. Bu görev hakkında bkz. *Osmanlı Devleti*, s. 370.

(13) Yani hükümdarlık ortağı, bkz. Arnold: *The Caliphate*, Oxford 1924, s. 90. Memlûk paralarının üzerine bu unvan yazıldı; ama el-Melike'l-Eşref Halil'in zamanından itibaren (1290—1293) yalnız sultanın adı bastırıldı; bkz. *Catalogue of the Collection of Arabic Coins Preserved in the Khedivial Library at Cairo*, 1897, s. 243—278.

1261 yılında başlayan ikinci Abbâsî hilâfeti 1517 yılına kadar sürdü(14). Abbâsî hilâfetin bu yeni ve son devresi göstermelik bir hilâfetten başka birşey değildi(15). Kahiredeki Abbâsî halifelerinin durumu Bağdat'taki atalarının en zayıf oldukları zamandan daha kötüydü. Resmen dini lider olan halife dini vazifede olanları bile tayin etmek hakkına sahip değildi. Halife al-Mütevekkil'in bunu bir defa denemesi tepkilere yol açmıştı. Halife bir memurun tayinini sultana para vererek rica edebilirdi(16). Halife ancak kendi yardımcılarını seçebilmekteydi. Halifenin emrinde olan kişilerin zaten az olan sayısı böylelikle gittikçe azaldı. Kaynaklarda en çok halife imanın adı geçer.

Memlûk sultanları görünüşte Abbâsî halifesine her zaman büyük saygı gösterdikleri halde — meselâ sultan onları, huzura girdikleri zaman ayakta karşılar, yanına oturturdu ve merasimlerde halifenin birkaç basamak altında yer alırdı — ve hutbede halifenin adını kendi adlarından önce okuttukları halde, onları büsbütün yetkisiz bırakmışlardı. Sultan Baybars halifeyi Kalatü'l-Cebel'de nezâret altında tutardı. Halifenin durumu ancak sultan Eşref Halil'in zamanında (1290-1294) düzeldi. Halife Kalatü'l-Cebel camiinde vaaz vermeye ve Tulun camiinin yakınında oturmaya başladı. Sultan Lâcîn de (1298-1299) halifenin istediği yere gitmesine izin verdi. Sonraları halifeler Seyyide Nefise'nin(17) türbesinin yanında bir sarayda oturmaya başladılar. Halifelerin durumu yine de her zaman böyle devam etmedi. Sultanlar halifeye kızdıklarında onu hapse atabiliyorlardı(18). Memlûk tarihçisi Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil'in sözleri de ha-

(14) Mısır'daki Abbâsî hilâfeti ve halifenin yetkisi, rolü, vazifeleri ve durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Annamari Schimmel: «Kalif und Kadi im spätmittelalterlichen Aegypten», *Die Welt des Islams* No: 24 (1942), s. 1—27.

(15) Alman bilim adamı Richart Hartmann eserinin adını bile öyle koymuştur: *Zur Vergegeschichte des Abbâsîdîschen Schein-Chalifats von Cairo*, Berlin 1926.

(16) Bkz. İbn İyâs: *Bedâiü'z-zuhûr fi vakâ'if'd-duhûr*, nşr. P. Kahle ve M. Mustafa, İstanbul 1931—1936, cild 3, s. 331.

(17) İmam Hasan b. Ali'nin torunlarından olan Seyyide Nefise (ölm. 824) Kahire'nin evliyası sayılırdı. R. Strothmann: «Nefise», *İA* 9 (1970), s. 183-184; mescidi ve türbesi hakkında bkz. D. Russel: *Medieval Cairo*, London 1962, s. 128.

(18) Meselâ Sultan en-Nâsir Muhammed 1336 yılında Abbâsî Halifesi el-Müstekfi Billâh'ı ve amçasının oğlunu aileleri ile beraber kalenin burcuna hap-

lifenin ne kadar güçsüz olduğunu gösterir. Mufaddal eserinde Papa'dan bahsederken onu Halife'ye benzeter ve şöyle devam eder: «Avrupalılarda Papa'nın yeri müslümanlarda Halife'ninkine benziyor. Avrupalı kırıllar Papa'nın sözünden çıkamazlar; ama müslümanlarda hükümdarlar Halife'ye itaat etmeyebilirler» (19).

Bağdat'taki Abbâsi halifelerine kalan son yetkilerden birisi de iktâ dağıtmaktı. Kahire'de ise bu hak yalnız sultana aitti. Bazan sultanlar Halife'ye bir toprak parçasını iktâ olarak verirlerdi. Maddî bakımından Halife'nin durumu pek parlak değildi. Halifenin belli ödenekleri vardı. Sultan seferden önce veya başka bir münasebetle ödenek veyâ hilatler dağıtırken Halife'ye de verirdi. Her zaman en büyük emir kadar almayan Halife, Sultan Gûri'den bin dinar ve bir hilat alınca sevincinden ne yapacağını şaşırmişti. Halife bazan epeyi para sıkıntısı çekerdi. Meselâ Sultan Gûri, Sultan Selim'e karşı sefere çıkmadan önce komutanlara ve subaylara bol para dağıtırken refâkatine çağırıldığı Halife'ye yalnız 1500 dinar gönderdi. Yol için ihtiyacını onbin dinar olarak hesaplayan Halife, büyük emirlere yalvararak onlardan faiz ile borç para aldı (20). Bazan Halife o kadar parasız kalırdı ki dilenirdi, meselâ Halife el-Hâkim Bi-Emrillâh Halife olmadan önce dilendiği için, halk ona daha Halifelîğinden önce «al-Musta'ti» yani dilenci lakabını takmıştı (21).

Memluûklarda Halife'nin başlıca görevi bir sultanın tahta çıkışında ona İslâm âlemi üzerindeki haklarını devretmektir. Bu vazife cülûs merasiminde yazılı veya sözlü olarak yerine getirirdi. Halife'nin buna rağmen sultan seçimi konusunda söz hakkı yoktu. Tersine sultan, istediği anda Halife'yi azledebilirdi. Halife'nin nüfûzu o kadar azdı ki tayin ettiği halefini —oğlu veya kardeşi— bile sultan istemezse Halife yapmazdı. Dört baş kadı, Halife'nin vasiyetine saygı gerektiğini söyledikleri halde sultan başkasını Halife yapmak istediğini bildirince, fazla direnemezler ve boyun eğerlerdi. Kadılar sultanın seçtiği kişi ahlâka aykırı davranışlarda bulunsa da fazla karşı koyamazlardı, el-Hâkim bi-Emrillâh'ın durumunda olduğu gibi. Baş Kadılar kötü hayat tarzından dolayı ona karşı çıkmışlarsa da; sultan «Günahına tövbe eden kişi hiç günah işlememiş gibi-

settiği gibi, bkz. S. Kortantamer: *Aegypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abi —Fadâil, İlamkundliche Untersuchungen, Band 23, Freiburg 1973, s. 394.*

(19) Bkz. S. Kortantamer: *Aegypten*, s. 444.

(20) Bkz. Schimmel, «Kalif und Kadi», s. 21.

(21) Bkz. S. Kortantamer, *Aegypten*, s. 367.

dir(22). Bu adam bana geldi ve bütün yaptıkları için tövbe etti. Ben de onu Hilâfet makamına oturttum. Sen bunu tasdik edeceksin.» demişti(23).

Halife'nin bir başka görevi de her ayın başında sultanın karşısına çıkıp onu tebrik etmektir. Sultanın ona gösterdiği en büyük lutuf tahtından inmek oluyordu. Aslında sultanın Halife'yi ziyaret etmesi gerekirken sultan bunu bile yapmazdı. Suyûti'nin dediği gibi: «İşler bizim zamanımızda öyle bir hâle geldi ki Halife sultanı her ayın başlangıcında tebrik için giderdi.»(24). Halife'nin bu mecbûri ziyaretler dışında sultanla beraber olmak için fazla fırsatı da yoktu.

Memlûk devletinin dışındaki İslâm âleminde Halife eski manevî etkisini koruyordu. Bazı müslüman devletleri Halife'den menşur istemekteydiler. Hutbeyi Abbâsi Halifesi'nin adına okutan Hindistan Delhi emirleri Kahire'deki Halifeye kıymetli hediyelerle beraber heyetler gönderirlerdi. Orta Doğu müslüman devletlerinin uzağında olduklarından, oradaki olaylardan ve Halife'nin güçsüzlüğünden haberleri olmadığı için her yeni emirin cülusunda Halife'den bir menşur istemekteydiler. Memlûk sultanı bu isteklere karşı çıkmazdı.

Memlûklar zamanında Abbâsi Halifeleri arasında ancak birisi bu «gölge hilâfet»ten kurtulabildi. Sultan Ferec'in ölümünden sonra çeşitli emir gurupları Halife olan el-Mustaîn Billâh'ı 1412'de sultan ilân ettiler; böylece Memlûk tarihinde ilk ve tek olarak hilâfet ve saltanat bir kişide toplanmış oldu. Bu makamı ancak altı ay elinde tutabilen el-Mustaîn emirlerin emirlerine uyduysa da bu remi yazışma ve atamalarda imzasını attı, geçitler düzenledi, adına para bastırıp hutbede yalnız kendi adını okuttu.

Kahire'deki Abbâsi Halifesi'nin durumu, rolü ve yetkisini tanımış Memlûk tarihçisi Makrizî çok güzel özetler: «Memlûkların Türk hükümdarları Halife adı ve ünvanı verdikleri bir adamı Halife yapıyorlardı. O, buna rağmen hiçbir otoriteye sahip olmadığı gibi fikri açıkça söyleme hakkına bile sahip değildi. O, vaktini, emirleri, yüksek rütbeli subayları, memurları ve hakimleri ziyaret edip kendisini davet ettikleri ziyafet ve toplantılar için teşekkür etmekle geçiyordu.» (25).

(22) Bir hadis, bkz. Wénsinck/Mensing: *Concordance et indices de la tradition musulmane*, cild I—VII, Leiden 1936, cild I, s. 283.

(23) Bkz. S. Kortantamer, *Aegypten*, s. 367.

(24) Bkz. A. Schimmel: «Kalif und Kadi», s. 22.

(25) Bkz. Schimmel, «Kalif und Kadi», s. 20.

Memlûkların devlet teşkilâtında vazifelerin üç bölüme ayrıldığı görülür: **Erbâbe's-suyûf**, **erbâbe'l-kalem** ve **erbâbe'l-vazâife'd-diniyye**. Memlûk devleti ordudan çıktığı ve en güçlü dayanağı ordu olduğu için en önemli mevkiilerde de erbâbe's-suyûf bulunuyordu. Bu gruba geçmeden önce Memlûklardaki ordu yapısına bir göz atmak gerekir.

Memlûklar, adından anlaşıldığı gibi, kölemenlerden ortaya çıkmışlar ve hükmettikleri sürece köle satın almağa devam etmişlerdi(26). Hattâ bu işle görevi endirilen bir memur vardı **Tâcir el-memâlik** denilen bu emir devlet hesabına köleler satın alırdı. Bu köleler Kahire'deki Kal'atü'l-Cebel'deki kışlalarda eğitim görürlerdi. Onlara Arapça ve okuma yazma öğretilip din bilgileri verilirdi. Ayrıca beden eğitimi de yapılırdı. Memlûklar kabiliyetlerine göre çeşitli vazifelere verilirlerdi. Memlûk köle, kendisini satın alan kişinin adını alırdı. Sonradan başkasının emrine geçse de eski efendisinin adını değiştirmezdi(27).

Memlûkların askerî kuvvetleri üçe ayrılıyordu(28) : Sultanın memlûkları (**el-memâlike's-sultâniyye** veya **memâlike's-sultân**), emirleri memlûkları (**memâlike'l-umerâ** veya **ecnâde'l-umerâ**) ve memlûklardan değil azad kişilerden oluşan **ecnâde'l-halka**.

Sultanın memlûkları iki gruba ayrılıyordu: Birisi, iktidarda olan sultanın memlûkları (**muşterevât**, **eclâb** veya **culbân**), öteki başka kişilerden sultanın hizmetine geçen memlûklardı (**mustahdamûn**). — Bu mustahdamûn denilen memlûklar ya önceki sultan veya sultanların iktidarda olan sultana (**memâlike's-selâtine'l-mukâddime**, **karânisa** veya **karânis**) veya emirlerden iktidarda olan sultana (**seyfiyye**) geçerlerdi. Orduda en güçlü grubu el-memâlike's-sultaniyye teşkil ederdi. En büyük iktalara sahip olan bu memlûklar, hem askerî hem de siyâsî gücü ellerinde tutarlardı.

İktidarda olan sultanın en büyük dayanağı kendi memlûklarıydı. Muşterevât, eclâb veya culbân diye adlandırılan bu memlûklar, sultana en yakın ve onun en çok güvendiğı kişilerdi. Memlûklarda efendi ve kölesinin arasındaki ilişki büyük ehemmiyet taşır ve hattâ iktidar kavgalarında önemli bir rol oynardı. Bir memlûk, kendisini

(26) Ayrıntılı bilgi için bkz. David Ayalon L'Esclavage du Mamelouk, Kudüs 1951.

(27) Jean Sauvaget: «Noms et surnoms de Mamelouks», *Journal Asiatique* 238 (1950), s. 31—53.

(28) Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayalon: «Studies on the Structure of the Mamluk Army I-II», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XV/2 (1953), s. 203-228; XV/3 (1953), s. 448-476; XVI/1 (1954), s. 57-90.

satın alan ve azat eden efendisine (ustâd) karşı derin duygular ile bağlanırdı(29). Memlûk ayrıca ustadının adını ömür boyu taşırdı(30), meselâ Sultane'l Melike'n-Nâsır'ın satın aldığı Bahadure'l-Bedri en-Nâsiri ve Sultane'l-Melike'l-Mansûr Kalâvûn'un aldığı Turuntaye'l-Mansûri gibi. Memlûk, ustadyıla olan ilişkisinden başka aynı grupta bulunan arkadaşlarıyla (huşdâşiiye) kuvvetli bağlar içindeydi. Bu ikili bağlılık duyguları Memlûkların sosyal ve askerî düzeninde en önemli faktördü. Sultan ve kendi memlûkları birbirlerine sıkı sıkıya bağlıydılar ve birbirlerine muhtaçtılar; çünkü memlûklar, sultan iktidarda olduğu müddetçe güçlüydüler, sultan da onlara dayanacağı sürece iktidar sahibiydi. Sultan, yerini sağlamlaştırmak için eski arkadaşlarını, yani huşdâşiiyeyi yüksek mevkilere atardı.

Bir sultan iktidara gelince memlûkları (muştrevât) da devlette en çok söz sahibi grup oluverirdi. Sâbık sultanın memlûkları eski rollerini kaybedip geçmiş sultanların memlûklarına katılıp ikinci plâna itilirlerdi. Yeni bir sultan tahta çıktığı zaman, bu sefer onun memlûkları baş rolü oynayıp öbür sultanın memlûklarını geri plâna iterlerdi. Sultanlar iktidara gelmeden önce, öbür emirler gibi ekonomik durumlarına göre köle alıp kendi memlûk kadrolarını kurarlardı. Sultan tahta çıktıktan ve bol paraya kavuştuktan sonra, genellikle çok büyük olmayan memlûklar kadrosunu hemen büyütmeğe koyulurdu; çünkü memlûklarının sayısını çoğaltınca kendi gücünü arttırmış oluyordu. Sultan bir taraftan kendi memlûklarını desteklerken, öbür taraftan geçmiş sultanın daha önce en güçlü durumda olan memlûklarını ezerdi. Memlûk devleti hüküm sürdüğü sürece her sultanın iktidara gelişinde durum böyle idi. Çeşitli memlûk grupları (tavâif) arasındaki çekişmeler, kıskanmalar, çekeme-mezlikler, güç denemeleri ve entrikaların çokluğu tahmin edilebilir. İstedikleri gibi hükmeden ve herkesi ezen sultanın memlûkları (muştrevât) (31) öbür memlûk grupları tarafından hiç sevilmezlerdi; zaten muştrevâta karşı duydukları nefret o grupları birleştiren

(29) Ustâd ile memlûku arasındaki güçlü bağ bir deyim haline bile gelmişti: «Kendi memlûkları tarafından bile ihanete uğramak» çok kötü ve çıkmaz bir durumda olmak demektir; bkz. Ayalon; «Studies on the Structure of the Mamluk Army», s. 207.

(30) Memlûklar, bazen satın alındıkları fiyatları da isimlerine eklemekten çekinmezlerdi, meselâ Kalâvûne'l-Elfi gibi.

(31) Aşırı davranışları için şu olay bir fikir verebilir: 903/1497/1498 yılında Mısır'da tâân salgını kol geziyordu. En çok ölü veren sultanın kendi memlûkları bu duruma fena halde kızıp «Mademki seyfiyye memlûkları (yani emirlerin

bir duyguydu. Eski sultanların memlûkları (karânis) (32) müşte- revâta karşı çeşitli yönlerden mağdur durumdaydılar. Savaşta bü- tün yük daha yaşlı oldukları halde karânis'in omuzlarında idi. Sul- tan böylece kendi memlûklarının ölümlemlerini mümkün olduğu ka- dar azaltmayı amaçlardı. Karânis maaş bakımından da dezavantaj- lıydı. Aynı durum iktalarda da görülür. Müşterevât, bütün yolları deneyip Karânis'in iktalarını ellerinden alırlardı. Bu amaç uğruna ci- nayet bile işlerdi. Yeni bir sultan tahta çıkınca bu sefer yeni müş- terevât eski müşterevâta aynı biçimde davranırdı.

Sultanın kendi memlûkları arasında Hasekiler de vardı bunlar cultana en yakın olan kişilerdi.

Orduda sultanın memlûklarından başka iktalı askerler de var- dı; bunlar beş gruba ayrılırlardı: Ecnâde'l-halka, ecnâde'l-bahriyye, ecnade't-Türkman, ecnâde'l-Arâb, ecnâde'l-Ekrâd, Bunların son üçüne yani yardımcı kuvvetlere, kendi adlarına ikta verilmez, bunların reis ve beylerine verilirdi. Ecnâde'l-halka'nın içinde evlâde'n-nâs di- ye adlandırılan seçkin bir grup vardı. «Nâs» terimi ile burada mem- lûklar ve emirler kastedilirdi. Bunlar Mısır'da doğan, islâm dininin içinde büyüyen ve Arapça isimler taşıyan ikinci kuşaktılar. Evlâde'n- nâs'ın en asil üyeleri sultanların oğullarıydılar, yani evlâde'l-mulûk veya el-esyâd.

Ordunun üçüncü kesimini emirlerin memlûkları (memâlîke'l-u- merâ veya ecnâde'l-umerâ) teşkil ederdi. Her emir kendisine ait ikta karşılığında belli bir miktar asker beslemek zorundaydı. Emirlerin memlûk sayısı belliydi ve divane'l-ceys'te yazılıydı.

Emir mi'a, yani yüzler emiri unvanını taşıyanlar komuta ettik- leri yüz askerinin bakımından sorumluydular. Bu yüksek rütbeli emir- ler aynı zamanda savaşta bin ikta askerinin (ecnâde'l-halka) komu- tanlığını yaparlardı. Yüz atlı memlûk ve bin iktalı sipahiye komuta ettikleri için onlara «emir mi'a ve mukaddem eif» unvanları verilir- di. Bu rütbeyi taşıyanların altında ayrıca kırklar emirleri (umerâ ar- bân), yirmi başılar (umerâ işrînât), onbaşılar (umerâ aşerât) ve yalnız beş memlûk beslemek zorunda olan umerâ hamse gelirlerdi. Sultanın memlûklarına kıyaslayınca emirlerin memlûklarının askeri eğitimi daha zayıftı ve ordudaki rolleri daha küçüktü.

Yukarıda belirtildiği gibi, Memlûk devletinde yönetici vazifeleri erbâbe's-seyf, yani ordunun yüksek rütbeli mensublarının ellerin- deydi. Memlûk devletinde en yüksek mevki nâibe's-saltana idi. O'

memlûkları) salgından etkilenmediler, biz onları kılıçla öldürelim.» dedi- ler; bkz. Ayalon, «Studies...», s. 221.

(32) Karânis hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayalon, «Structure...», s. 73-89 («Who were the Qarânis»).

na ayrıca, Suriye'deki çeşitli vilâyetlerin nâiblerinden ayırt etmek için, en nâlbe ı-kâfıl veya kâfile'l-memâlîke'l-islâmîyye denirdi. Sultanın sonra geldiği için es-sultane's-sâni lakabı da kullanılırdı. Sultanın vekili olan nâibe's-saltana hem idari ve hem askeri konularda büyük yetki sahibiydi. İdârede sultanın adına hükmedebilen nâib, divane'l-ceyş'in (askeri divanın) başkanlığını yapıp ikta işlerine de bakardı. Nâib, memurları tayin veya azledebilirdi; ancak yüksek memurlara (vezir, kadı veya kâtibe's-sırr gibi) dokunamazdı. Sultan sefere çıktığı veya başka bir nedenden başkenti terkettiği zaman nâibe's-saltana ona vekâlet edip devletin başına geçirdi. Nâibin saltana refâkat ettiği durumlarda onun yerine başkentte nâibe'l-gaybe denilen ve daha az yetki sahibi olan başka bir nâib kalırdı. Memlûk İmparatorluğu'nun Mısır ve Suriye'deki bölgelerinin(33) valilerine de nâibe's-saltana denilirdi. Aralarında en çok yetki sahibi ve bağımsız olan Şam valisiydi(34).

Nâibe's-saltanadan sonra atabege'l-aşâkir gelirdi. Emir mi'a mukaddam elf emirleri arasından seçilen atabeg, Mısır'daki bütün askerlerin başı idi. Suriye'de de atabege'l-asâkir vardı. Atabege'l-asâkir'in diğer adı mudebbire'l-memâlîk(35) veya mudebbire'l-memâlîke'l-islâmîyye veya el-emire'l-kebir idi. Nâibe's-saltananın makamı bir ara kaldırıldı. Sonradan yine konulduysa da ağırlığı daha da azalmıştı ve daha az yetki içeriyordu. Sonradan «emir kebir» denilen atabege'l-asâkir mevkii ise daha nüfuzlu bir hale geldi. Bu mevki sultanlığa geçmek için de elverişliydi. Nitekim memlûk tarihinde bunun örnekleri vardır, meselâ Sultan Aybek ve Kalâvûn'un başa geçişi gibi.

Sultan memlûklarının komutanlığını yüzler emiri rütbesi taşı-

(33) Suriye'deki vilâyetler şunlardı: Şam Halep. Trablusşam, Hama, Krek, Mısır'daki vilâyetler şunlardı: İskenderiyye, el-Veche'l-Kibli (Güney Mısır), el-Veche'l-Bahrî (Kuzey Mısır).

(34) Bir Şam nâibe's-saltanasının yükseliş ve düşüşünün örneği olarak Tenkiz'in hayatı alınabilir. Seyfe'd-Din Tenkize'l-Husâmî en-Nâsiri (ö. 741/6340) Suriye'de nâibe's-saltana idi. Yüksek bir mevkîe sahib olan Tenkiz, Sultan ne'n-Nâsir'in gözüne girmeyi başarmıştı. Kızını sultanla evlendiren Tenkiz, Sultan tarafından takdir edilirdi. Çok zengin ve yetki sahibi olan Tenkiz'in sultanın gözünden nasıl düştüğü ve hazin sonu tarihçiler tarafından ayrıntılı olarak verilir; bkz. S. Kortantamer: *Agypten und Syrien*, s. 128, 183, 199—200, 222—230, 236—242.

(35) Atabege'l-asâkir ve mudabbire'l-memâlîk terimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. P. Holt: «The Structure of government in the Memluk sultanate», s. 54—55.

yan «re's nevbete'n-nuvvâb» (36) yapıyordu. Bu kişi sultan memlûklarının askeri eğitimi, terfileri ve çeşitli sorunları ile ilgilenirdi. Re's nevbe, Sultanın veya emirlerin sultan memlûklarıyla ilgili emirlerini de yerine getirirdi.

Nâibe's-saltana ve atabeg'e'l-asâkirden sonra hâciblik gelirdi ve önemli bir mevki teşkil ederdi. Nâiblik zayıflayınca atabeg'e'l-asâkir ile hâcib'in nüfuzları arttı. Memlûklarda başta üç, sonra genellikle beş veya daha fazla hâcib tayin edilirdi. Aralarından iki tanesi umerâ ulûf'tu, yani binler emiriydi. Hâciblerin başına hâcibe'l-huccâb denirdi. Yüksek rütbeli bir emir olan hâcibei-huccâbın vazifeleri emirlerin ve onların memlûklarının dâvalarına bakmak, sultana gelen misafirler ve delegeleri, huzura çıkartmak, sultanın veya nâibe's-saltana'nın askerlerle ilgili emirlerinin yerine getirilmesini kontrol etmek ve askeri alayları organize etmektir. İktaları olmayıp mahkeme harçlarından geçinen hâciblerin asıl görevleri olan askeri dâvalardan başka halkın arasındaki ve kadıların baktıkları şer'i dâvalara da el attıkları görülürdü. Bu da adli işleri karmakarışık bir hale getirmekteydi.

Memlûk devletinde bir başka önemli makam devâdar'lıktır. Devâdar, devâtta veya divittar kelimelerinin anlamı divit, yani hokka tutucudur. Devâdar, sultana, birşey imzalarırken hokkasını tutardı. Memlûklarda başlangıçta küçük bir vazife olan devâdarlık bir sivil memur tarafından yapılırdı. Sultan Baybars'ın devrinden itibaren bu mevki bir ordu mensubuna verilmeğe başlandı. Başlangıçta bir onbaşı olan devâdar sonradan binler emirleri (umerâ ulûf) arasından seçilir oldu. Bu da devâdarı artan nüfuzunu gösterir. Devâdarın rolü gittikçe öyle arttı ki bazı devâdarlar sultan bile olabildiler, Barsbay ve Tumanbay gibi. Memlûklarda devâdarın birçok görevleri vardı. Devâdar, sultana gelen mektup ve yazıları ona takdim ederdi ve gönderilecek evrakı veya tebliğ edilecek fermanları sultana imza ettirirdi. Devâdarların başı olan devâdar kebir böylece sultan ile kâtipler zümresi arasında bir bağ oluşturuyordu. Devâdar ayrıca saray protokolu ile de ilgilenirdi. Söz gelişi saraya girmek isteyen kişiler hakkında sultana danışmak ve saray protokolunu bilmeyen ve sultanın huzuruna çıkmak isteyenlere bunu öğretmek görevleri arasındaydı. Devâdar muntazaman vilâyetlere gidip vergileri de toplardı.

Memlûklarda emir candar'lık, yani muhafızlar emirliği önemli mevkiler arasında yer alırdı. İlk zamanlarda yüksek rütbeli emirlerin arasından (emir elf) seçilen emir candar sonradan onbaşı veya daha

(36) «Nevbe bölük askeri kıta, garnizon demektir.

az rütbeli olanlardan çıkmaya başladı. Bu da onun önemini giderek azaldığını gösterir. Muhafızların komutanı olan emir candar, sultanın huzuruna çıkacak olanları anons edip onların önünde içeriye girerdi. Devâdar ve kâtibe's-sir-la beraber sultana hokkayı tutardı. Emir candar, saray muhafızlığından başka **zerdhâne**'nin nezâretini de yapardı. Zerdhâne, yani silâhhâne aynı zamanda yüksek tabakaya ve siyâsî mahkumlara mahsus bir hapisaneydi. Buraya girenler fazla kalmazlardı, ya serbest bırakılırlar veya öldürülürlerdi.

Memlûklarda **nakibe'l-ceyş** veya **nakibe'l-cuyûş** diye adlandırılan kişi bir tür askerî polis şefi idi. Yönetiminde çeşitli nakibler bulunan nakibe'l-ceyş, resmigeçitlerde ve seferlerde muhafızlık yapardı ve güvenlikten sorumluydu. Nakibe'l-ceyş ayrıca mahkumları hapisandanen dâre'l-adl'e kadar götürürdü, azl edilmiş olan emir veya memurlara hapishaneye veya sürgüne gidişte refâkat ederdi, ölüme mahkûm olan kişileri infaz yerine götürürdü ve askerleri geçit veya sefer için çağırırdı. Suriye'deki nakibe'l-ceyşe, **nakibe'n-nukebâ denirdi**.

Erbâbe's-seyf'in devlet merkezinde önemli vazifelere sahip olanlarından başka, sultan ve sarayla ilgili görevleri olanları da vardı. emir meclis, emir silâh, emir ahur, ustâddâr, emir çasnigir, hâzindar, şadda'aş-şarabhânâh, mukaddame'l-memâlik, emir teber, emir alem, emir şikâr, şadda'l-amâyir, mihtâr taştânâh, mihtâr firaşhânâh, mihtar rikâbhânâh, hasekiler ve tevâşiler gibi.

Emir meclis hem meclis hazırlayıcısı hem teşrifatçıydı, hem de sarayın doktorlarından ve göz hekimlerinden sorumluydu. **Emir silâh** silâh deposuna bakardı ve resmigeçitlerde sultanın silâhlarını taşırdı. **Emir ahur**, el-istable's-sultânî'nin, yani sultanın ahırının müdürüydü. Ustâddâr veya ustâdâr, divâne'l-mufred veya divâna'l-ustâddâriyyenin, yani sultan memlûklarına maaşlarını, hayvan yemlerini ve giyeceklerini dağıtan divanın nâzırı idi. Ustâddârın önemi giderek artıp vezirinkini geçti. Ancak memlûkların maaşlarını genellikle zamanında ödeyemediği için zor duruma düşüp, bazan dövülür ve tutuklanırdı. **Emir çasnigir** (sofracıbaşı) yüzler emirleri ve binler komutanlarından (emir mi'a mukaddam elf), yani en yüksek rütbeli emirlerdendi ve sultanın yemeğini tadıp ona takdim ederdi. Kırklar emirlerinden (emir arba'in veya emir tablhâne) sonra birinci sınıf emirlerden olan **hâzindar** sultanın hazinelerinin muhafızlığını yapardı. **Şadda'aş-şarâbhâne**, yani şarabhâne müdürü, sultanın meşrubat kilerinde çalışanların başıydı. Genellikle bir hadim ağası olan **mukaddame'l-memâlik** Kahire'de Kal'atü'l-Cebel'deki sultan memlûklarının askerî okullarının başıydı. **Emir teber**, yani baltacı, sultanın geçitlerinde başka baltacılarla sultanın etrafında yü-

rüyüp onu korurdu. **Emir alem**, sultanın bayraklarını muhafaza edip alaylarda sultanın arkasında bayrağını taşırdı. Emir alem ayrıca sarayın müzik aletlerine bakan hademelerin başıydı. **Emir şikâr** sultanla beraber ava çıkardı ve sultanın av kuşlarına bakanları denetlerdi. Şâdda'l-amâyir devletin binalarının müfettişi idi. **Mihtar taşthâne** sultanın giyeceklerinin dairesinden, **mihtâr firâşhâne** sultanın yatak döşek, halı ve çadırlar deposundan, **mihtâr rikâbhâne** sultanın eğerlerine ve hayvanlarına ait levazım deposundan sorumluydu. Hasekiler sultan memlûkları arasında sultana en yakın memlûklar olup onu gece gündüz yalnız bırakmazlardı. **Tavâşiler**, Habesistandan gelen esirler olup hadım ağalarındandılar ve sarayda çeşitli vazifelerde bulunurlardı.

Memlûklarda yönetici sınıf erbâbe's-seyften oluşurken, idâri işler **erbâbe'l-kalem** tarafından yürütülmekteydi. İdâri vazifelerin başında **vezirlik** gelirdi. Abbâsî ve Büyük Selçuklu devletlerinde vezir, hükümdarın sağkolu olup ondan sonra gelen en güçlü kişiydi. Memlûklarda ise vezir giderek önemini yitirdi ve yerini nâibe's-saltanaya bırakmak zorunda kaldı. Vezirin yetkisi ancak mâlî tevkileri yazmaktan ve devletin mâlî işlerine bakmaktan ibaretti. Giderek vezirin ehemmiyeti o kadar azaldı ki Sultan el-Melike'n-Nâsir vezâreti kaldırıp onun vazifelerini nâzir beytû'l-mal, nâzire'l-hâss ve kâtibe's-sirr arasında paylaştırdı. Sultane'n-Nâsir'in ölümünden sonra vezâret makamı yine ortaya çıktı, ama daha zayıf bir biçimde. Onun yerine ustâddâr daha güçlendi. Vezirin rolü giderek daha da azalıp, 15. yüzyılın sonunda sultan mutfâğının işlerine bakmaya ve orduya et sevkıyatı yapmaya kadar indi.

Memlûklarda **divâne'l-inşâ'nın** başında kâtibe's-sirr bulunurdu. Easlangıçta böyle bir mevki yoktu, onun işleri **kâtibe'd-dest** ve **kâtibe'd-derc** tarafından yürütülmekteydi. Sultan Kalâvûn devrinde ise kâtiplerin başına bir kâtibe's-sirr getirildi. Kâtibe's-sirr resmî yazışmalarla ilgilenirdi, sultana gelen mektupları okuyup sultanın direktiflerine uygun cevaplar yazardı. Divâne'l-inşâdan gelen hükümleri yazar, sultana gelen bütün evrakı ait olduğu dairelere havale ederdi. Devlet işlerinden ve sırlarından haberdar olan kâtibe's-sirrın ketum olması gerekirdi(37); onun için sultanın en güvenilir kişilerinden seçilirdi. Her konuda genel bilgi sahibi olan kâtibe's-sirr meclislerde düşüncelerinden yararlanan bir devlet adamıydı. Kâtibe's-sirrın başkanlığı altında iki sınıf kâtip vardı: **Kuttâbe'd-dest** ve **kuttâbe'd-derc**. Kuttâbe'd-dest, kâtibe's-sirrle beraber sultanın huzurundaki dâvalara katılıp gerekli muameleyi hazırlardı. Kuttâbe'd-

(37) Kâtibe's-sirr bu yüzden halk tarafından kâtibe's-sirr diye adlandırılırdı.

destin altında yer alan kuttâbe'd-derc, gelen evrakı istenilen biçimde yazardı.

Divâhe'l-ceyş (veya **divâne'l-iktâ**)nın başkanlığını nâzire'l-ceyş yapardı. Nâzire'l-ceyş hassa askerlerinin tehziz ve maaşlarının verilmesi ile ve Mısır Suriye'deki bütün askeri iktaların işleriyle ilgilendirirdi. Divâne'l-ceyşte iki bölüm vardır: Birisi Mısır'daki iktalarla uğraşan divâne'l-ceyş'l-Misri, öteki Suriyedeki iktalarla uğraşan divâne'l-ceyş's-Şâmi, Nâzire'l-ceyş sultana karşı sorumluyken onun baş yardımcısı olan sahib divâne'l-ceyş nâibe's-saltanaya bağlıydı. Divâne'l-mufred sultan Berkuk tarafından icad edildi. Bu divan sultan memlûklarının maaşları ve ihtiyaçlarıyla ilgilendirirdi.

Divâne'l-hâss'ın yani sultanın hazinesinin divanının başi nâzire'l-hâss'ti. Bu görev önceleri vezirin görevlerinden birisini oluşturuyordu. Divâne'l-vezir adlı divan vezirin denetimi altındaydı. Vezâret kaldırıldıktan sonra vezirin işleri çeşitli divanlara bölündü. Görevinden dolayı sultanla devamlı ilişki içinde olan nâzire'l-hâssın şâdde'l-hâss adlı bir muavini vardı.

Divâne'l-hâsstan başka **divan beytü'l-mal**, yani devlet hazinesinin divanı vardı. Bu divan Memlûk Devleti'nin çeşitli yerlerinden toplanılan para ve malların divanıydı. Divan beytü'l-malın âmiri olan **nâzir beytü'l-mal** hazineye giren gelirlerden ve çeşitli ihtiyaçlarla maaşları ödemek için çıkan paralardan sorumluydu.

Mâli işlerle ilgili bir başka divan da vardı: **Divâne'n-nazar**. Divanın başkanına nâzire'd-devle veya nâzire'd-devâvinel-ma'mûra va's-sohba eş-şerife denilirdi. Bu divan günlük, aylık ve senelik muhasabenin düzeni ile maaş ve tayinât gibi mali işleri tetkik ederdi. Divâne'n-nazarın bir şubesi de **divan istifa es-sohbe** idi. Bütün mâli divanların hesapları buraya gelirdi ve maaş, tayinât ve başka harcamalar işlenirdi. Divan istifa ed-devle'de maliyeye ait yazışmalar yapıp hesaplar düzenlenirdi.

Divâne'l-evkâf veya divâne'l-ahbâse'l-mabrûra adlı divan sultanın ve emirlerin cami, ribât, zaviye, hankâh ve medrese gibi hayır müesseselerinin yararlarına vakfettikleri arazi ve emlak işlerine bakardı.

Memlûk Devleti'nde erbâbe's-seyf ve erbâbe'l-kalemden başka **erbâbe'l-vezâife'd-diniye**'yi saymak gerekir. Bu dini, hukuki ve ilmi teşkilâtın başında kâdî al-kudât(38), yani başkadı, yer alırdı. Bu mevki Sultan Baybars zamanında kullanılmaya başlandı. O zamana kadar Mısır ve Suriye'de birer kadı görev yapardı. Baybars 1264 yı-

(38) Memlûklarda kadı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Schimmel, «kalif und kadı», s. 27-84.

hnda kâdi'l-kudât mevkiini ihdâs etti. Baybars dört mezheb için birer başkadı tayin etti. Bu durum Memlûkların sonlarına kadar böyle devam etti. Vilâyetlerde de dörder kâdi'l-kudât vardı. Bu başkadılar vekil (nâib) seçebilirdi. Her başkadı kendi mezhebinin kurallarına göre hüküm verirdi. Her mezheb için ayrı bir kadının atanması halk tarafından olumlu karşılandı. Halkın çoğunluğu şâfiî mezhebinden olduğundan, şâfiî kâdi'i-kudâtın rolü daha fazlaydı.

Başkadılar devlette erbâbe's-seyften olanlar kadar yetki sahibi değil idilerse de dini bir teşkilâtı temsil ettikleri için itibar görürlerdi. Meselâ tarihçiler devlet büyüklerini sayarken halife ve sultandan sonra kâdi'l-kudâtlara yer verirlerdi. Sultan da onlara genellikle saygı gösterirdi. Başkadıların önemli vazifeleri arasında hükümdarın tahta çıkışı veya azlinde yaptıkları işler bulunurdu. Bir sultanın görevden alınışında veya bir emirin sultan ilân edilmesinde başkadılar halife ve nüfûzlu emirlere danışıp onunla ilgili vesikaları kaleme alırlardı. Sultanın tahta çıkışından sonra başkadı ahdnâme okurdu. Halife yeni sultana biat ettiği zaman başkadılar da hazır bulunurlardı ve şahitlik ederlerdi. Kadıların başlıca görevi hüküm vermektir. Başkadıların işlerinin çokluğundan birçok hükümleri vekilleri verirdi. Fetva çıkartmak da kadıların yetkilerindendi. Kadılar sultan tarafından tayin ediliyorlardı ve genellikle sultanın isteklerine boyun eğerdiler; hattâ sultanın fetvaları kendisinin yazıp kadılara imza ettirdiği de olurdu. Kadılar haftalık toplantıların, merasim ve bayramların dışında sultanla görüşürlerdi. meselâ halifenin yaptığı gibi her ayın başında sultana iyi dileklerini iletmek için Kal'atü'l-Cebel'e çıkarlardı. Kadılar, devlet büyüklerinin veya sultanın ailesinden birisinin cenazesinde halife ve emirlerle beraber tabutun önünde yürürlerdi. Kadıları atayan sultan, beğenmediklerini veya istediği gibi davranmayanları görevden alabilirdi. Kadılar azledilmek için genellikle sultanın istekleri dışına çıkamazlardı. Kadı mevkii daha yüksek mevkiler için bir sıçrama tahtası teşkil ettiğinden, birçok kişiye câzip gelirdi. Bu mevkii elde etmek için sultana rüşvet vermek de yaygınlaşmıştı. Sultan da bu paraları saray ve ordu masraflarına ek oluşturduğu için olumlu karşıları. Bu yolla kadı olan kimseler sık sık bilgi ve huy bakımından uygun olmayabiliyorlardı. Bu mevkie gelebilmek için çok para ödeyenler bunun acısını halktan çıkarmağa çalışırlardı. Karışık siyâsi devrelerde ve genellikle yeni bir sultan tahta çıktıktan sonra kadılar sık sık görevden alınıp atanırlardı. Kadı tayinlerinde rüşvetin alıp yürüdüğünü gören birçok din adamı kadı olmayı reddederdi. Bunun yanısıra çok bilgili ve yetenekli kişilerin de kadı olmayı kabul edip halk tarafından sevildiği de görülürdü.

Erbâbe'l vazâife'd-diniyye zümresinde kâdi'l-kudâtta sonra ikinci sırada **Kadiasker** yer alırdı. Bu kadroyu Salaha'd-dîn Eyyûbi ihdâs etmişti. Dört mezhebin ancak üçünün, Şâfiiler, Mâlikiler ve Hanefilerin Kadiaskerleri vardı; Hanbalî mezhebini temsil eden bir Kadiasker yoktu. Kadiasker başkadı ile dâre'l-adl'de, yani divanda, yer alıp asker sınıfla ilgili davalara bakardı. Sultan sefere çıktığı zaman kâdiasker onunla giderdi ve askerîn arasında çıkan anlaşmazlıkları hallederdi.

Dini vazifeliler arasında üçüncü sırada **dâre'l-adl müftüleri** yer alırdı. Divanda kadiaskerlerin altında oturan müftüler dört mezhebi temsil edip şer'î sorular hakkında fetvâ verirdiler, sultan sefere çıktığı zaman ona refâkat ederlerdi.

Vekil beytül-mal devlet hazinesinin aldığı ve sattığı arazi ve emlak ile para işlerine bakardı ve divan günlerinde dârü'l-adlde bulunurdu. Vekil beytül-mal bazan da eyaletlere gidip öşr vergisini toplardı.

Bir başka dinî vazife de **nazare'l-hisbe** idi. Nâzire'l-hisbe veya muhtesib belediye işlerine de bakardı. Mısır'da üç muhtesib vardı. Pirişi İskenderiye'nin dışında el-Veche'l-Bahrî, yani kuzey Mısır bölgesinin şehir işlerinden sorumlu olan Kahire muhtesibi idi. İskenderiye şehrinin ayrı bir muhtesibi vardı. Fustât muhtesibi el-Veche'l-Kıblî, yani güney Mısır bölgesinin belediye işleriyle uğraşırdu. Muhtesib bölgesindeki dükkân, mağaza ve fabrikaları, ölçüleri, fiatları ve caddelerin temizliğini kontrol ederdi, ticaretle hile yapanları ve borçlarını ödemeyenleri cezalandırırdu. Muhtesibin görevleri çok olduğu için yardımcıları vardı. Belediye işlerinde önemli bir yeri olan muhtesib büyük yetki sahibiydi ve görevindeki tavrına göre şehirde ya en sevilen veya en nefret edilen memurlardan birisi olurdu.

Yukarıda saydığımız dinî bir vazifeye sahip olup dâre'l-adlde bulunanlardan başka dâre'l-adlde yer almayan erbâbe'l-vazâife'd-diniyye de vardı. Başta **şeyhe's-şuyûh** sayılabilir. Bu kişi Mısır'da önce Salaha'ddîn Eyyûbi'nin yaptırdığı el-Hankâhe's-Salâhiyye sonradan el-Malike'n-Nâsir'in Siryakus'ta inşa ettirdiği hankâha şeyhlik yapardı. Dimaşk'ta ise el-hankâhe's-Sumeysâtiyye ve şeyhliği vardı.

Başka bir makam **nazare'l-ahbâse'l-mabrûra** idi. Kadı veya emir olan nâzira'l-ahbâs camilere, mescitlere, ribâtlara, zaviyelere, medreselere ve onlara vakfedilen topraklara bakardı.

Nâzire'l-Bimaristâne'l-Mansûri, yani Kalâvûn tarafından yaptırılan hastahanenin nâzırı, bazan emir bazan kadı olabilirdi.

Memlûklarda **nakibe'l-esrâf** denilen bir makam vardı. Divane'l-esrâfın başında bulunan bu makam sahibi Mısır'da Peygamberin ve

Hız. Ali'nin soyundan olanların soylarını tahkik edip onlara nezâret ederdi. Merkez dışındaki vilâyetlerde de ayrıca nakibe'l-esrâflar bulunurdu.

Hatiblik görevleri arasında en önemli olanı Kahire'deki Kale Camii ve sultanın camiinin hatibliği sayılıyordu. Peygamber zamanından beri İslâm devletlerinde çok değer verilen hitâbet, Kal'atu'l-Cebel'deki camide önce halifeler, sonra Şâfiî başkadısı tarafından okutulurdu.

Dini vazifelerden müderrisliği de saymak gerekir. Mısır ve Suriye'deki çeşitli medreselerde hocalar tefsir,hadis, fıkıh, dil ve gramer dersleri verirlerdi. Sultan en önemli medreselere, as-Salâhiyye, al-Haşâbiyye el-Mansûriyye vb., hocalar tayin ederdi.

Yukarıda sayılan dini vazifeler dışında kadı eğitimi görmüş ama kadılık görevi yapmayan yüksek rütbeli divan memurları vardı. Memlûklarda nâzir beytü'l-mal, nâzire'd-davle, kâtibe's-sirr, nâzire'l-hâss, nâzire'l-ceyş, mustavfi el-ceyş, kâtibe'l-memâlik, nâzire'l-hizâne, nâzire'l-istablât, nâzir divane'l-mufrad gibi memurlar çoğu zaman kadı eğitiminden geçmiş kişiler olurlardı.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: İki buçuk asır hüküm süren Memlûklar gelişmiş ve teferrüatlı bir devlet teşkilâtına sahiptiler ve İslâm dünyasında Osmanlılar da dahil olmak üzere kendilerinden daha sonra kurulan devletleri bu teşkilâtları ile etkilemiş oldukları kuşkusuzdur.